

Závěrem jen konstatujeme, že šťastná restaurace a konzervace sochy Hanou Slavíkovou obohatila fond pozdně gotické kamenné plastiky, představující v našem případě trůnícího panovníka - otonského císaře sv. Jindřicha.

POZNÁMKY:

- 1) D. Líbal, Pražské kostely. Praha 1946, s. 40 - 42. - Týž, Nové Město pražské, in: Praha středověká. Praha 1983, s. 227 - 229.
- 2) V. Lorenc, Nové Město pražské. Praha 1973, s. 105.
- 3) F. Ekert, Posvátná místa královského hlavního města Prahy. II. Praha 1884, s. 5 - 23.
- 4) M. Slavík, Restaurátorská zpráva k průzkumu sakristie kostela sv. Jindřicha a sv. Kunhuty v Praze. Praha 1994.
- 5) O. Stefan, Pražské kostely. Praha 1936, s. 144.
- 6) E. Lanc, Die mittelalterliche Wandmalereien in Wien und Niederösterreich. Wien 1983, s. 249 - 251.
- 7) H. Slavíková, Zpráva o restaurování kamenné polychromované plastiky sv. Jindřicha ze sakristie kostela sv. Jindřicha a Kunhuty v Praze. Praha, únor 1995.
- 8) F. Ekert, cit. v pozn. 3, s. 20.
- 9) F. Velcl, Slánsko. Praha 1904, s. 214 - 216.
- 10) J. Štoviček, Slánská skulptura Jiřího z Poděbrad. Vlastivědné zprávy Polabí XI, 1971, s. 3 n. Za upozornění děkuji dr. V. Příbylovi.
- 11) J. Mayer, Sochy z gotického průčelí domu U zvonu na Staroměstském náměstí v Praze. Umění XXV, 1977, s. 97 - 124, s. 118. Za upozornění děkuji dr. K. Benešové.
- 12) I. Sperling, Rejskova sochařská výzdoba Pražské brány. Umění XIII, 1965, s. 403 - 418.
- 13) J. Homolka, Sochařství, in: Praha středověká. Praha 1983, s. 467 - 473. - Týž, Pozdně gotické sochařství, in: Dějiny českého výtvarného umění I/2. Praha 1984, s. 543.
- 14) H. Sachs - E. Badstübner - H. Neumann, Christliche Ikonographie in Stichworten. Leipzig 1973, s. 168. - R. Hamann, Geschichte der Kunst, Berlin 1933, s. 303. - M. Baxandall, The Limewood Sculptors of Renaissance Germany. Yale University Press, New Haven and London 1981, s. 263 - 264.
- 15) H. J. Mrusek, Drei sächsische Kathedralen. Merseburg - Naumburg - Meissen. Dresden 1976, s. 20 ad.
- 16) Cit. v pozn. 14.
- 17) J. Ševčíková, Chebská gotická plastika, Cheb 1974, s. 60.
- 18) J. Pešina, Česká malba pozdní gotiky a renesance. Praha 1950, s. 70 ad. - Ch. Salm, Malerei und Plastik der Spätgotik, in: Gotik in Böhmen. Wien 1969, s. 395.
- 19) J. I. Dlouhoveský, Swatých těl ostatkůw, 1673, sv. Kunhuta k 3.3. a sv. Jindřich k 14. 7.

BEMERKUNGEN ZUR WIEDERHERSTELLUNG DES DEKORATIVEN GEMÄLDES UND DER ST. HEINRICHSSTATUE IN DER SAKRISTEI DER ST. HEINRICH UND SANKT KUNIGUNDESKIRCHE IN DER PRAGER NEUSTADT

Im Jahre 1994-1995 durchliefen die Wiederherstellungsarbeiten in der St. Heinrichskirche in der Pragerneustadt. Bei dieser Gelegenheit enthüllten das Ehepaar Slavík ein gemaltes dekoratives Band entlang der Rippen in der Sakristei in der Breite von 24 cm. Die Dekorativverzierung bildete ein geometrisches grauschwarzes masswerkförmiges Ornament beendet mit kleinen Dreikleeblättern an das gotische Motiv des Masswerkes erinnernd. Auf gleichem Anstrich entdeckten die Arbeiter der Restaurierung ein Motiv der grünen Girlanden mit ockerfarbigem und rotem Obst, gemalt direkt auf den Rippen. Es wurden Azuritpigmente (Girlanden) und die Kohleschwärze identifiziert. Es ist klar, dass die Ausschmückung um das Jahr 1529 entstand, als in der Kirche eine Vorhalle eingebaut wurde, wo unter dem Westchor das Girlandenmotiv ebenfalls erschien. Gleiches Dekorativgemälde von grünen Girlanden mit Obst blieb unter dem Chor der Kirche von Jungfrau Maria unter der Kette auf der Kleinseite erhalten, offensichtlich aus der Zeit um das Jahr 1519. Im Zusammenhang mit der Gesamterneuerung der St. Heinrichskirche führte die Restaurierungsarbeiterin Hana Slavíková auch Sonden durch und fortschreitende Abnahme einer bedeutenden von Ölübermalungen auf der steinernen Sandsteinstatue des thronenden Kaisers des hl. Heinrichs, heute aufgestellt in der Nische der Westwand der Sakristei. Die Untersuchung zeigte, dass die Krone und

Nase durch Gips und Sand rekonstruiert wurden. Ursprüngliche Polychromie blieb in Fragmenten erhalten, die chemische Zusammensetzung entspricht der Polychromie der spätgotischen Bildwerke.

St. Heinrichsstatue stellt den thronenden Herrscher mit der teilweise erhaltenen Krone dar, von der nach der Wiederherstellung das Stirnband mit plastisch modellierten Edelsteinen, unterschieden von einander durch farbige Polychromie, hervorragte. Aus der Kammer blieb nur ein Teil des Bogens im Hinterteil erhalten, wo die Statue gemeinsam mit dem horizontalen Gesims gehauen wurde. Die frontal Darstellung des thronenden Kaisers, welcher in der Rechten das Zepter und in der Linken den Reichsapfel hält, beide ursprünglich vergoldet, ergänzen noch zwei Steinruten am Nischenhintergrund. Nach der Wiederherstellung ragte vor allem die feine Modellierung des verhältnismässig breiten Gesichtes, farbwirkend dargestellt, hervor. Nach der Restaurierung zieht das Interesse namentlich der königliche vergoldete Brokatkragen mit schwarzer Ornamentzeichnung und die rote Farbe des Mantels, gefaltet in kleine gegenseitig unterbrochene kürzere und tropfenförmige Falten, an. Den Meister, der den hl. Heinrich ausgehauen hatte, versuchten wir in dem Umkreis der Werkstatt von Matěj Rejsek, der auf der Ausschmückung des Pulverturmes arbeitete, zu bestimmen. Die St. Heinrichsstatue wurde in die Sakristei nachträglich übertragen und ist nach ikonographischer und Stilseite vergleichbar mit dem thronenden Herrscher vom Pulverturm, heute im Museum in Slaný. Diese Steinbildsäule war ganz sicher für ein Exterieur bestimmt, die Aufstellung der St. Heinrichsstatue im Exterieur oder im Interieur ist nicht eindeutig. Der ikonographischen Seite nach machen wir auf die Verehrung ausgewiesen dem Kaiser Heinrich und Kunigunde im Dom in Bamberg, auf eine zeitnahe Plastik heute im Museum von Eger, auf das Portal in Merseburg und das Tafelgemälde des Kaiserpaars heute in der Nationalgalerie, ursprünglich vielleicht in der Kirche der Jungfrau Maria vom Schneefeld in Prag, aufmerksam.

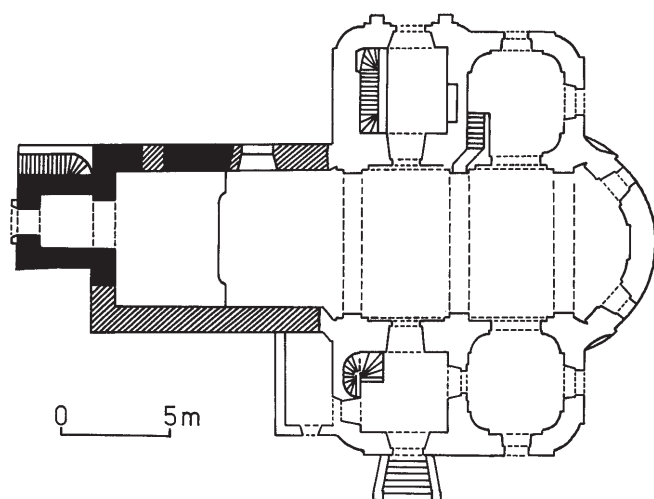
ABBILDUNGEN

- 1: Prag, Kirche des hl. Heinrichs und Kunigunde. Ansicht des dekorativen Wandgemäldes der Sakristeirippen. Um 1530. (Aufnahme: J. Slavík)
- 2: Prag, Kirche der Jungfrau Maria unter der Kette. Dekorativgemälde der Rippen unter dem Chor. Um 1530. (Aufnahme: Z. Všecková)
- 3: Kirche des hl. Heinrichs und Kunigunde. Statue des hl. Heinrichs in der Sakristei. Stand vor der Restaurierung. Um 1500. (Aufnahme: P. Böttcher, Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit. ÖAW Krems.)
- 4: Prag, Kirche des hl. Heinrichs und Kunigunde. Statue des hl. Heinrichs - Detail. Stand nach der Restaurierung. Um 1500. (Aufnahme H. Slavíková)
- 5: Slaný, Heimatsmuseum. Statue des Königs Vladislav II. (?). Nach 1470. (Aufnahme: P. Böttcher, Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit. ÖAW Krems.)
- 6: Prag, Kirche des hl. Heinrichs und Kunigunde. Statue des hl. Heinrichs - Stand nach der Wiederherstellung. Um 1500. (Aufnahme: Z. Všecková)

KE STAVEBNÍMU VÝVOJI KOSTELA POZDVIŽENÍ SV. KŘÍŽE V PYŠELÍCH (OKR. PRAHA - VÝCHOD)

PAVEL KROUPA, JAN ŽIŽKA

Kostel Pozdvižení sv. Kříže v obci Pyšely, která je rozložena nad údolím řeky Sázavy asi 30 km jižně od Prahy, je v dnešní podobě jednolodní stavba s dominantní východní částí v podobě závěru ve tvaru apsidy a s dalšími prostory po jižním a severním boku, vzbuzující dojem transeptu. Kostel je umístěn pod náměstím na místě, na kterém je dodnes patrné původní ohrazení. Dnešní hlavní vstup do kostela je otočen směrem k náměstí a vzbuzuje svými rozměry a výtvarnou náročností svého řešení dojem monumentality, která poněkud kontrastuje se stá-

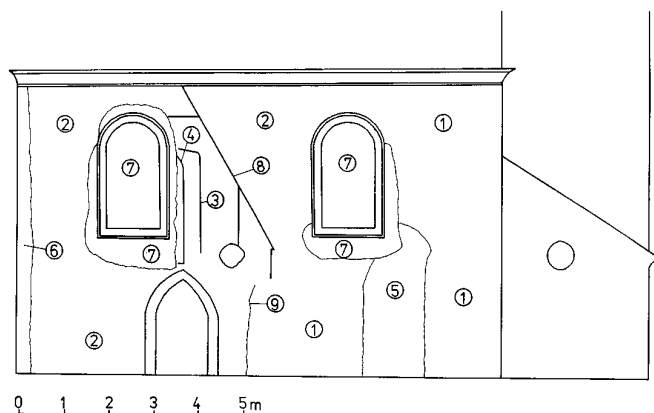
Obr. 1: Kostel Pozdvížení sv. Kříže v Pyšelic, schematické znázornění stavebního vývoje kostela. Černě položené zdivo románské, šrafované gotické, bílé barokní a pozdější. Pomyslný řez je veden v úrovni těsně nad terénem. Pro zákras byl použit půdorys v SP XXVIII, s. 126. (Zakreslil P. Kroupa.)

vající hmotou stavby. Stavba kostela je v dnešní podobě výsledkem velmi složitého stavebního vývoje, o jehož poznání usilovalo několik badatelů. Tyto snahy o pochopení stavebního vývoje kostela se odvíjely zejména v souvislosti s jeho románským jádrem,¹⁾ které bylo bezpečně potvrzeno, ale jehož detailní podoba zůstávala nepoznána. Literatura se nezabývala gotickou přestavbou románské stavby, na níž jednoznačně poukazoval zazděný severní portál. Rovněž tak zůstala ve svém plném rozsahu nepoznána velmi pozoruhodná, monumentální barokní dostavba kostela, o jejíž zamýšlené podobě dosavadní literatura neměla vůbec představu.

Kompletní oprava všech fasád kostela, probíhající v roce 1994, umožnila provedení podrobného průzkumu vnějšího pláště stavby (mimo věže) a umožnila tak upřesnit jednotlivé stavební etapy vývoje kostela.

Severní stěna lodi

Zed' je vyzděna z několika typů materiálů. Západní část zdi až k dnešní podstřešní římsě, včetně západního nároží, je vyzděna z opracovaných kvádrů, kladených do pravidelných řádků na vápennou maltu. Spáry jsou na ně-

Obr. 2: Kostel Pozdvížení sv. Kříže v Pyšelic, severní stěna lodi, nálezořová situace po sejmutí vrchních vrstev omítek. 1 - románské zdivo, 2 - gotické zdivo, 3 - špaletový otvor, 4 - okenní otvor, 5 - odkrytý (pozděně románský) vstup, 6 - barokní zdivo, 7 - okenní otvory z romantické přestavby s přilehlým zdivem, 8 - otisk gotické přístavby, 9 - předpokládané rozhraní románského a gotického zdiva. (Zakreslil P. Kroupa.)

kterých místech podřezávány. Tento typ zdiva probíhá v úrovni přízemí téměř až ke gotickému portálu, přesnou hranici ukončení nelze stanovit, neboť zed' je v těchto místech omítána. Jde o románské zdivo, pocházející z původního románského kostela. Ostatní zdivo této stěny, mimo zazdívek a bezprostředního okolí oken pocházejících z romantické úpravy kostela, je vyskládané z nepravidelně kladeného lomového kamene na vápennou maltu a je součástí gotické přestavby kostela. S touto gotickou etapou souvisejí plochy hlazených vápenných omítek, pokrývající jak zdivo gotické, tak i románské. V této omítkové vrstvě byla nalezena na západním nároží pod podstřešní římsou torza původní ryté a škrábané ornamentální výzdoby. Tato omítková vrstva je organicky napojena na tesaný portál a dokládá tak, že portál je součástí této gotické přestavby. V rámci této gotické etapy byl nad portál umístěn špaletový otvor, z něhož je patrna západní hrana špalety v lici zdi a přilehlá část rovného, mírně se zdvihajícího záklenku. Špaleta otvoru byla omítnuta. Vnitřek otvoru nebyl zkoumán. Práh otvoru (jde pravděpodobně o vstup do dnes odstraněného přístavku) nebyl zachycen. Cca 45 cm východně od pravé špalety tohoto otvoru byl zachycen okenní otvor s lomeným záklenkem a s původní úrovní parapetu. Toto lomené okno je mladší, obsahuje zazdítku ze smíšeného zdiva a zasahuje do západněji položeného staršího gotického vstupu.

V přízemí asi 170 centimetrů od západního nároží lodi je patrný otvor, dodatečně vylámaný v románském zdivu a posléze vyplněný nepravidelným lomovým zdivem na vápennou maltu. Záklenek otvoru v podobě opracovaných kamenů je na západní straně dochovaný. Jde o portál vstupu do kostelní lodi, o jehož stáří si nelze učinit úplně přesnou představu. Původní románské zdivo je odlámáno a špaleta takto nově vzniklého vstupu byla opatřena bílou omítkovou vrstvou s poměrně ostrou hranou na vnějším lici zdi.

Gotické zdivo je několik cm před nasazením východního závěru odlámáno a nahrazeno smíšeným zdivem barokní přestavby. Obě dnes funkční okna této stěny, pocházející z romantické přestavby kostela, byla dodatečně proražena do gotických (východněji položené okno) a částečně i románských (západněji položené okno) konstrukcí stavby. Obě okna jsou vsazena do čistě cihelných přízdívek. Románské a gotické zdivo není v prostoru dnešní podstřešní římsy ukončeno. Lze předpokládat, že pokračuje

Obr. 3: Kostel Pozdvížení sv. Kříže v Pyšelic, severní stěna lodi, plochy gotických omítek s otisky po zaniklém přístavku se zachovanými hrubě hrozenými vnitřními gotickými omítkami. (Snímek P. Kroupa.)

čovalo dále a že tedy románský i gotický kostel byly vyšší než je dnešní stavba.

Nad dnes zazděným gotickým portálem byl zachycen otisk konstrukce, kterou nelze interpretovat jinak, než jako přístavbu, která přiléhala kolmo k severní stěně kostela. Otisk této konstrukce je dochován v omítkové vrstvě, která odpovídá vrcholně gotické přestavbě kostela, jejíž součástí je i severní portál. Tato přístavba souvisela tedy s gotickou přestavbou kostela, čemuž odpovídá i skutečnost, že otisk konstrukce je umístěn téměř na osu gotického vstupu. Toto zjištění je cenné i tím, že jsou dochovány i části původních, hrubě hozených vnitřních omítek této konstrukce, a to např. v místech napravo nad zazděným kruhovým otvorem (vpravo nahoře od gotického portálu). V souvislosti s touto odkrytou konstrukcí se nabízí interpretovat otvor nalezený nad gotickým portálem, jako původní vstup do patra tohoto gotického přístavku.

Obr. 4: Kostel Pozdvížení sv. Kříže v Pyšelicích, jižní část západní stěny kostela, viditelná spára oddělující románské zdivo (vlevo) od gotického (vpravo). (Snímek P. Kroupa.)

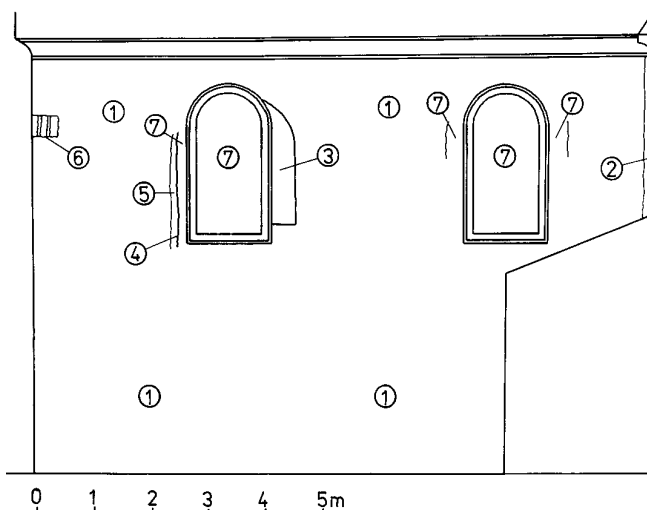
Západní průčelí

Severní část západního průčelí nalevo od románské věže je pokryta omítkami, které nebyly snímány. Nebylo proto možno prozkoumat vlastní zdivo. Nicméně vzhledem k tomu, že přilehlá část severního průčelí kostela je románského původu, včetně nároží, je jisté, že i tato severní část západního průčelí je románská, vyzděná z pravidelného zdiva do rádků.

Jižní část západního průčelí napravo od románské věže je po výšce předělena výraznou spárou, oddělující dvě stavební etapy. Část přiléhající k věži je vyzděna kvádríkovým románským zdivem, část jižní nepravidelným zdivem lomovým. Zachycená spára odděluje tedy jasně obě středověké stavební etapy.

Jižní stěna lodi

Zed' je vyzděna z lomového kamene na vápennou maltu. Západní nároží je zpevněno tesanými kvádry. Vlastní zdivo je neuspořádané, složené z kamenů různé velikosti. Na východní straně byla tato kamenná zed' odsekána a stavba pokračuje cihelným zdivem, které souvisí již s barokní přestavbou kostela. Jižní stěna byla původně

Obr. 5: Kostel Pozdvížení sv. Kříže v Pyšelicích, jižní stěna lodi, nálezková situace po sejmutí vrchních vrstev omítek. 1 - gotické zdivo, 2 - barokní zdivo, 3 - gotický okenní otvor, 4 - hrana levé špalety pozdně gotického okenního otvoru, 5 - cihelné zdivo, 6 - druhotně zazděný žulový clánek, 7 - okenní otvory z romantické přestavby s přilehlým zdivem. (Zakreslil P. Kroupa.)

prolomena jedním špaletovým oknem, které bylo umístěno v západní polovině stěny. Okenní špaletový otvor byl lomený, ostění bylo pravděpodobně nečleněné, jak lze usuzovat z odkryté části přiléhající k vnějšímu líci zdi. Byla zachycena úroveň parapetu okna, který byl šikmý, zhruba o stejném sklonu jako šikmé špalety oken. Záklenek okna je vyzděn z plochých kamenů. Z nálezkové situace je zřejmé, že okno bylo integrální součástí jižní stěny, zdivo

Obr. 6: Kostel Povýšení sv. Kříže v Pyšelicích, jižní stěna lodi, torzo ostění gotického špaletového okna. (Snímek P. Kroupa.)

lemující okenní otvor je neporušené a nebyl zachycen doklad o dodatečném vylámání okna ve zdi. Byl zachycen průběh celé pravé poloviny ostění okna, včetně přilehlé části parapetu. Cihelná zadržka okenní niky nebyla vyjímána a nebylo proto možno zjistit do jaké míry je okenní špaleta zachována do hloubky, příp. zda-li bylo okno opatřeno kružbou. Povrch špalety včetně parapetu byl omítán vápennou omítkou s vrchním bílým nátěrem. Stejným způsobem byl opatřen celý líc jižní zdi.

Ve vzdálenosti cca 15 - 25 cm od západního ostění západněji položeného dnes funkčního okna byl zachycen západní líc dalšího okenního otvoru. Šlo opět o špaletové okno se špaletami omítanými vápennou maltou s bílým vrchním nátěrem. Průběh jeho levé špalety byl zachycen v délce 190 cm. Nebyl zachycen ani okenní parapet, ani náběh okenní archivoly. Vzhledem k tomu, že kamenné zdivo stěny bylo odlámáno a zdivo špalety okna bylo dorovnáno cihlami je jisté, že okno bylo do zdiva vylámáno dodatečně. Zachycený průběh okenní špalety naznačoval velmi nerovný průběh omítkového líce špalety. Předpokládáme, že okno náleží pozdně gotickému období. Zadržka okna je z cihelného zdiva.

Obě dnes funkční okna této stěny jsou do zdi vylámána dodatečně. Západní z obou oken bylo vestavěno do obou zaniklých okenních otvorů.

Ve vzdálenosti cca 100 cm od podstrešní římsy byl v západním nároží zachycen druhotně užitý opracovaný článek ze žuly. Jeho čelní strana je opatřena půlválcem vloženým do okoseného ústupku, jeho druhá strana je hladká. Je pravděpodobné, že článek pochází z románského kostela.

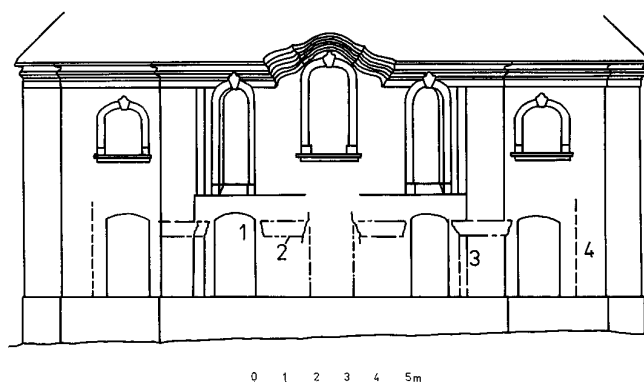
Druhotně zazděné články v barokních konstrukcích

Ve vnější stěně východního závěru v podélné ose ve výšce cca 200 cm nad terénem je druhotně použitý kamenný kvádr, zřejmě část okenního ostění se třemi otvory po mříži. Je otočen vnitřní stěnou s otvory směrem do líce zdi. Ostění je cca 25 cm hluboké, je pod tlustým nánosem nátěrů a nečistot, ale s jistou pravděpodobností lze určit materiál jako žulu. Mohlo by jít o ostění pocházející ze zaniklé části gotického kostela.

V severní části západního průčelí barokní přístavby je druhotně použitý kamenný prvek s okosenou hranou, mírně zakřivený, zřejmě zbytek gotického portálu.

Barokní přístavba

Sejmutí omítek z východního průčelí kostela, tvořeného zvlněným průčelím vlastního presbytáře a rovnými průčelími bočních kaplí se čtvrtkruhově odsazeným nárožím, odhalilo v jeho spodní části čtveřici zazděných otvorů. Otvory segmentovitě zaklenuté se spodní úrovní odpovídající úrovni podlahy kostela navazují, až na mírné posunutí u kaplí, na okenní osy. Mezi otvory v úrovni od patek záklenků níže, se ve zdivu uplatňují výrazné odsekané pásy cihel směrem vzhůru se přibližující k otvorům. Mladší přezdění zdiva pod střešním oknem presbytáře, svoji maltou odpovídající nadezdívce na ústupku zdiva nad otvory, naznačuje existenci pátého otvoru ve středu průčelí. Na přechodu střední konvexní a na boční konkávní části presbytáře jsou patrné z cihel vysazené svislé pásy. Sondy do

Obr. 7: Kostel Pozdvížení sv. Kříže v Pyšelicích, skica východního průčelí. 1 - zazděné průchody, 2 - osekane výběhy klenby, 3 - čtvrtpilířky, 4 - odbourané výběhy zdi. (Zakreslil J. Žizka.)

zadržky otvorů odhalily rovné nepřerušené špalety pokryté bíle pačokovanou omítkou. Sonda do omítky odkryla pod šambránou bočního okna presbytáře starší rovnou natíranou omítku. Ve spodní vrstvě se uplatňoval okrový nátěr. Při nároží kaplí je ve východním průčelí výrazně neuspořádaný pruh zdiva zhruba metr široký. Těmto pruhům odpovídá polohou výrazně patrný osekane výběh zdi v západním průčelí předsíně s oratoří. Na průčelích lodí nejsou patrné žádné úpravy, odpovídající časově i slohově presbytáři.

Románský kostel

Románský kostel byla jednodlná stavba s věží v západním průčelí. Jak uvádí V. Mencl,²⁾ věž měla v patře tribunu s dřevěným stropem otvírající se do prostoru lodě. Na tribunu se vstupovalo portálem v severní zdi věže. V přízemí věže byla valeně klenutá prostora, přístupná z lodě kostela. Věž měla nepochybně v horních patrech sdružená okna, jak dokládá dochovaný kulatý dřík jednoho z nich, dnes druhotně zazděný ve zdivu zvýšené mladší části věže. Dochovaná velká část románské severní zdi kostela určuje do značné míry velikost lodě kostela. Jižní část západní zdi kostela je dochována pouze ve své severní části přiléhající k románské věži, přesné vymezení jižního obvodu stavby není proto možné. Lze pouze předpokládat osově umístění věže do západního průčelí kostela. Zdivo všech dochovaných románských částí je vyzděno z malých, nahrubo opracovaných kvádrů, malta ve spárách je na několika místech upravena podřezáním (napří-

Obr. 8: Kostel Pozdvížení sv. Kříže v Pyšelicích, severní stěna lodě, torzo ostění gotického vstupu do přístavky, v zadržce náběh archivoly torza pozdně gotického okna. (Snímek P. Kroupa.)

Obr. 9: Kostel Pozdvížení sv. Kříže v Pyšely, severní stěna lodi, pravděpodobně pozdně románský portál vylámaný v románském zdivu. (Snímek P. Kroupa.)

klad u zdiva v západní části severní lodi kostela). Vzhledem k tomu, že není zachována jižní románská zeď kostela, lze obtížně určit místo původního vstupu do kostela. Protože kostel v Pyšely ve svých dochovaných částech téměř doslova opakuje svůj pořičský vzor,³⁾ je velmi pravděpodobné, že portál byl umístěn stejně tak jako u kostela sv. Petra v Poříčí v západní čtvrtině jižní stěny a že byl shodný tvarově s portálem pořičského kostela.

K otázce doby vzniku románského kostela se lze vyjádřit jen s obtížemi. Je možno ovšem potvrdit (jak již bylo výše uvedeno), že všechny odhalené části románského zdiva jsou provedeny shodnou stavební technikou a kostel je tudíž stavbou vzniklou naráz v jednom období. Datování V. Mencla a D. Líbala do 11. století⁵⁾ se jeví jako reálné.

Patrně prvním větším stavebním zásahem do organismu románského kostela bylo dodatečné vylámaní nového vstupního portálu v západní třetině severní stěny kostelní lodi. Portál byl dosti vysoký (výška horní hrany záklenku nad terénem je asi 350 cm), šířka dnešního otvoru je asi 150 cm. Dochované části původních vápenných omítek, vymezujících úroveň západního ostění naznačují, že ostění portálu bylo pravoúhle zalomeno vůči vnějšímu líci severní zdi kostela. V místě překladu nad vstupem jsou na východní straně opracované kvádríky, vymezující nad překladem místo pro tympanon. Otevření nového portálu v severní stěně lodi je třeba časově položit do období před gotickou přestavbou kostela (zazdívka románského portálu nepochybně souvisí s otevřením nového gotického portálu v rámci gotické přestavby kostela) a byla snad vyvolána pravděpodobným rozrůstáním sídla v prostoru dnešního náměstí a tím vyvolanou potřebou otevřít hlavní vstup

Obr. 10: Kostel Pozdvížení sv. Kříže v Pyšely, částečně odkrytý gotický portál v severní stěně lodi. (Snímek P. Kroupa.)

do kostela právě v tomto směru. Časově navrhujeme položit vznik tohoto portálu do období pozdně románského, tj. do druhé čtvrtě 13. století.

S románským kostelem pravděpodobně souvisí druhotně použitý článek, zazděný v jihozápadním gotickém nároží lodi. Zdá se, že by mohlo jít o ostění původního jižního románského portálu, pravděpodobně zničeného výstavbou nové gotické jižní zdi kostela.

Vrcholně gotická přestavba

Radikální přestavbou prošel románský kostel v období vrcholné gotiky. V té době byla rozšířena románská loď směrem na jih a postavena nová jižní gotická zeď, severní románská stěna kostela byla ve své východní polovině nahrazena gotickým zdivem, do kterého byl vložen profilovaný gotický lomený portál. Gotický kostel měl podobu jednolodí s hlavním vstupem do prostoru kostelní lodi od severu, tj. od předpokládaného středověkého osídlení. Loď byla od jihu osvětlena jedním lomeným oknem, umístěným v západní polovině jižní stěny. Od severu byl v prostoru nad portálem kolmo k hlavní lodi přístavek, jehož patro bylo pravděpodobně přístupné portálkem, umístěným v severní zdi nad hlavním vstupem do kostela. Výšku gotické lodi kostela nebylo možno určit. Celý kostel byl pokrytý vápennými, hlazenými omítkami s vrchním bílým nátěrem. Omítky byly velmi nerovné a vybíhaly i do špalet jižního okna a portálu vstupu do patra severního přístavku. Nároží gotického kostela byla vyzdobena rytými prvky do omítkové vrstvy. Na severní stěně severozápadního nároží pod podstrešní římsou byla zachycena rytá výzdoba v podobě vodorovné a svisle vedených pásků, širokých asi 5 až 10 cm s pravidelně vyškabávanými plochami.

S touto gotickou přestavbou kostela pravděpodobně souvisí nález druhotně použitého ostění (popis viz výše) se třemi otvory po mříži. Mohl být původně použit v dnes neexistující sakristii gotického kostela nebo v rámci severního přístavku k lodi. S gotickou etapou nepochybně souvisí i zmíněný (viz výše) kamenný článek s okosenou hranou, druhotně zazděný v severní části západního průčelí barokní přístavby. Lehce zakřivený tvar naznačuje, že by mohlo jít o pozůstatek dalšího gotického portálu (vnější vstup do severního přístavku?).

Otázkou zůstává podoba východního závěru gotického kostela. Lze důvodně předpokládat, že jeho šíře odpovídá

la šířce gotické lodi a že tedy byl nasazen na zdivo lodi bez odstupnění. O jeho půdorysné podobě je možno se pouze dohadovat, je snad pravděpodobné, že jeho východní závěr byl polygonální.

Časově klademe tuto gotickou přestavbu do doby kolem roku 1350, čemuž by svědčil především klidný, uměřený tvar čelního oblouku portálu, který známe z ranného karlovenského umění. K roku 1352 je v Pyšelicích zmiňována fara.⁶⁾ Podací právo bylo roztrženo, zčásti příslušelo majiteli zdejšího svobodného zboží, o ostatních držitelích tohoto práva nelze říci nic určitého.⁷⁾

Pozdní gotické úpravy

Pravděpodobně někdy v průběhu období pozdní gotiky byla jižní i severní zeď lodi kostela prorazena novými okny. V jižní zdi bylo nové okno umístěno v místech dnešního funkčního novorománského okna (levá špaleta pozdně gotického okna byla zachycena západně od okna dnešního), v severní zdi bylo toto nové, pozdně gotické okno umístěno nad vrcholně gotický portál, vlevo od jeho vertikální osy. Tato okna byla špaletová s lomeným záklenkem, špalety byly omítnuty bílou vápennou omítkou.

Barokní přestavba a novodobé úpravy

Otvory v presbytáři a v kaplích lze vzhledem k jejich charakteru a poloze jednoznačně interpretovat jako průchody, neuspořádané výběhy úseky zdiva jsou nepochybně osekané výběhy zdi. Průchody tedy zřejmě spojovaly nebo měly spojit presbytář s ochozem, jehož šířku určuje vzdálenost výběhu zdi a presbytáře. Správnost tohoto předpokladu zřejmě dosvědčuje poloha bohatě architektonicky pojatého portiku. Jím proložená osa dělí na polovinu vzdálenost nejvýchodnější části předpokládaného ochozu a vnějšího lince východní zdi věže kostela v západním průčelí. Osekané pásy cihel je třeba považovat za paty valené klenby s výsečemi nad průchody, pásy ve zlomech presbytáře za čtvrtpilíře podporující zřejmě klenební pásy. Úroveň rubu klenby zřejmě odpovídá ústupku ve zdivu, na kterém mohla být osazena spodní část krovové konstrukce. Boční okna presbytáře, dodatečně snižená, měla původní úroveň parapetu zřejmě nepochybně tam, kde okno střední. Vzdálenost ústupku ve zdivu a parapetní římsy okna je však natolik malá, že odpovídá krovu poměrně malého sklonu. Nelze tedy vyloučit existenci jiné úpravy - například balustrádové atiky a to i z toho důvodu, že ve zdivu nejsou patrné kapy po dřevěné konstrukci. Výběhy zdi k západu ukazují na záměr rozšíření lodi odpovídající východní části kostela, které podle výše zmíněné osy polohy portálu mělo dosahovat zřejmě k věži.

Stavba východní části kostela je kladena do let 1781 až 1783.⁸⁾ Nový oltář do kostela byl pořízen až v roce 1787.⁹⁾ Otázka datování této části kostela se však jeví složitější. Od roku 1746 až do své smrti v roce 1778 byl majitelem Pyšel hrabě Jan Jindřich z Bissingen.¹⁰⁾ Zbožný hrabě dosáhl v roce 1766 obnovení fary v Pyšelicích, zaniklé za husitských bouří.¹¹⁾ Je znám jako významný stavebník, a to zejména na svém panství Smilkov.¹²⁾ Zvlněné průčelí presbytáře a některé detaily kostela Povýšení sv. Kříže odpovídají charakteru jeho ostatní stavební produkce.¹³⁾ Lze tedy snad vyslovit předpoklad, že velkolepě koncipovaná přestavba kostela se zvlněným presbytářem s ochozem, s dvoji-

cí kaplí, oratoří a předsíní s architektonicky bohatým portikem byla připravována již při obnovení fary. V letech 1781 až 1783 mohlo jít pouze o dokončení rozestavěné části kostela, do kterého byl hrabě v roce 1778 pohřben.¹⁴⁾ Otázkou zůstává, zda byl ochoz postaven nebo nebyl nikdy realizován. Na stabilním katastru z roku 1841¹⁵⁾ je kostel zakreslen ve stávajícím rozsahu. Pro alespoň krátkodobou existenci ochozu svědčí omítka ve špaletách průchodů, která však má pouze jednu nátěrovou vrstvu. Určitým náznakem větší stavební změny kostela může být zpráva o novém zřízení oltáře v letech 1816 až 1817.¹⁶⁾ Kostel mohl být poškozen požárem v obci v roce 1815.¹⁷⁾

Přestavba zřejmě vůbec nezasáhla loď a věž kostela. K úpravě věže a oken lodi v romantickém, pseudorománském duchu došlo až v letech 1861 až 1862.¹⁸⁾ Tato úprava prakticky uzavřela (až na údržbové práce) stavební dějiny kostela.

POZNÁMKY:

- 1) Příslušnou literaturu viz v dalších poznámkách k jednotlivým kapitolám této statě. Autoři této statě upozorňují, že cílem článku není vyčerpávající studie stavebního vývoje kostela, ale jen kompletní interpretace učiněných nálezů.
- 2) V. Mencl, Panské tribuny v naší románské architektuře, Umění 1965, s. 32.
- 3) Jak již dovedl V. Mencl, Středověká architektura na střední Vltavě, Umění 1962, s. 221.
- 4) Vyobraz. viz M. Radová - Štiková, Předrománská a románská architektura středočeského kraje, SSPPOPSK, 1983. Popis portálu viz V. Mencl, Architektura předrománských Čech, Umění 1959, s. 346.
- 5) V. Mencl, Panské tribuny, 1. c., s. 32 a D. Libal, A. Merhautová, Raně středověká architektura v Čechách, Umění 1974, s. 173. A. Merhautová, Raně středověká architektura v Čechách, Praha 1971, s. 299, datuje vznik kostela k polovině 12. století.
- 6) A. Podlaha, Posvátná místa království Českého, díl I., Praha 1907, s. 194.
- 7) J. Kurka, Archidiakonáty krouřimský, boleslavský, hradecký a diecese litomyšlská, Praha 1914, s. 15.
- 8) A. Podlaha, Posvátná místa..., 1. c., s. 195. Údaj z farní kroniky.
- 9) A. Podlaha, Posvátná místa..., 1. c., s. 196.
- 10) Např. A. N. Vlasák, Okres Votický, Praha 1873, s. 57. Hradý, zámky a tvrze v Čechách a na Moravě a ve Slezsku, Praha a okolí, Praha 1988, s. 157.
- 11) A. Podlaha, Posvátná místa..., 1. c., s. 194. Hrabě byl mimo jiné příznivcem klášterů v Benešově a ve Voticích.
- 12) Známý je zejména theatron v parku. Významná byla výstavba vysoce kvalitních hospodářských dvorů, viz J. Žizka, Hospodářské dvory na panství Konopiště a Smilkov, Památky středních Čech, 7/1, Praha, s. 8 - 11.
- 13) Zvlněné průčelí presbytáře odpovídá prakticky přesně průčelí sýpký a obytné budovy dvora ve Smilkově, které zřejmě navázalo na architekturu kostela v Žinkovech. Viz J. Žizka, Hospodářské dvory 1. c., s. 11. Dvojvrstvé šambrány oken kostela odpovídají charakteru portálů v zámcích ve Smilkově a v Pyšelicích.
- 14) A. N. Vlasák, Okres Votický, 1. c., s. 57.
- 15) Archiv zeměměřičského ústavu, Praha 1, Malá Strana.
- 16) A. Podlaha, Posvátná místa, 1. c., s. 196.
- 17) Hradý, zámky a tvrze..., 1. c., s. 157.
- 18) A. Podlaha, Posvátná místa, 1. c., s. 195.

ZUR BAUENTWICKLUNG DER KIRCHE DER ERHEBUNG DES HL. KREUZES IN PYŠELY (BEZIRK PRAHA-VÝCHOD)

Die Kirche der Erhebung des hl. Kreuzes ist ein Kernbestandteil der Gemeinde Pyšely, welche sich 30 km südlich von Prag unweit des Flusses Sázava befindet. Im Jahre 1994 durchlief eine komplette Instandsetzung aller Fassaden der Kirche, welche eine ausführliche Bauforschung ermöglichte. Es wurden ausgedehnte Partien des romani-

schon Mauerwerks entdeckt, welche die Bildung der Vorstellung von dem ursprünglichen romanischen Bau, der offensichtlich schon aus dem 11. Jahrhundert stamt, ermöglichen. Es handelte sich um eine einschiffige Kirche mit dem Turm in der westlichen Fassade und wahrscheinlich mit einer Apsis im Osten. Die romanische Kirche wurde wahrscheinlich um die Hälfte des 14. Jahrhunderts erweitert. Das Schiff wurde vergrößert und ein heute nicht erhaltener Anbau bei dem Nordflügel des Schiffes erbaut. In der Zeit der Spätgotik wurden in dem an der Süd- und Nordseite neue Fenster durchbrochen. Sehr bedeutungsvoll war der Barockumbau der Kirche, in dessen Rahmen ein neuer Ostabschluss erbaut wurde und mit dem Aufbau des Chorumganges gerechnet wurde. Dieser Umbau wurde vom Bauherrn Graf Jan Jindřich von Bissingen in der Zeit des Spätbarocks durchgeführt. In diese Etappe gehört auch der Aufbau zweier Kapellen, des Oratoriums und der Vorhalle mit einem architektonisch reichen Portikus. Zur letzten Herrichtung der Kirche kam es in den Jahren 1861-1862 im pseudoromanischen Geist, als die Fenster im Schiffe und Turm hergerichtet wurden.

ABBILDUNGEN

1: Kirche der Erhebung des hl. Kreuzes in Pyšely, schematische Darstellung der Bauentwicklung der Kirche. Schwarz gezeichnetes romanisches Mauerwerk, schraffiert gotisches, weiss barock und späteres. Gedachter Schnitt ist im Niveau knapp unter dem Terrain geführt. Für Einzeichnung wurde der Grundriss in SP XXVIII, Seite 126 benützt. Eingezeichnet von P. Kroupa.
2: Kirche der Erhebung des hl. Kreuzes in Pyšely, Nordwand des Schiffes, Fundsituation nach Abnahme der oberen Putzschichten. 1 - romanisches Mauerwerk, 2 - gotisches Mauerwerk, 3 - Öffnung mit Gewände, 4 - Fensteröffnung, 5 - enthüllter (spätromanischer) Eingang, 6 - Barockmauerwerk, 7 - Fensteröffnungen aus dem romantischen Umbau mit anliegendem Mauerwerk, 8 - Abdruck des gotischen Anbaues, 9 - vorausgesetzte Grenze des romanischen und gotischen Mauerwerks. Eingezeichnet von P. Kroupa.

3: Kirche der Erhebung des hl. Kreuzes in Pyšely, Nordwand des Schiffes, Flächen der gotischen Putze mit Abdrücken nach untergegangem Anbau mit erhaltenem grob angeworfenen gotischen Innenputzen. (Lichtbild P. Kroupa.)

4: Kirche der Erhebung des hl. Kreuzes in Pyšely. Südteil der Westwand der Kirche, sichtbare Fuge das romanische Mauerwerk (links) von dem gotischen (rechts) trennend. Lichtbild P. Kroupa.

5: Kirche der Erhebung des hl. Kreuzes in Pyšely, Südwand des Schiffes, Fundsituation nach Abnahme oberer Putzschichten. 1 - gotisches Mauerwerk, 2 - Barockmauerwerk, 3 - gotische Fensteröffnung, 4 - Kante des linken Gewändes der spätgotischen Fensteröffnung, 5 - Ziegelmauerwerk, 6 - nachträglich eingemauertes Granitglied, 7 - Fensteröffnungen aus dem romantischen Umbau mit anliegendem Mauerwerk. Eingezeichnet von P. Kroupa.

6: Kirche der Erhebung des hl. Kreuzes in Pyšely, Südwand des Schiffes, Gewändebruchstück des gotischen Spitzbogenfensters. Lichtbild P. Kroupa.

7: Kirche der Erhebung des hl. Kreuzes in Pyšely, Skizze der Ostfassade. 1 - eingemauerte Durchgänge, 2 - abgehaunene Gewölbeausläufer, 3 - Viertelpfeiler, 4 - abgerissene Wandausläufer. Eingezeichnet von J. Žížka.

8: Kirche der Erhebung des hl. Kreuzes in Pyšely, Nordwand des Schiffes, Gewändebruchstück des gotischen Einganges in den Anbau, in der Einmauerung der Anlauf der Archivolte des Bruchstückes eines spätgotischen Fensters. (Lichtbild P. Kroupa.)

9: Kirche der Erhebung des hl. Kreuzes in Pyšely, Nordwand des Schiffes, wahrscheinlich ein spätgotisches Portal ausgebrochen im romanischen Mauerwerk. (Lichtbild P. Kroupa.)

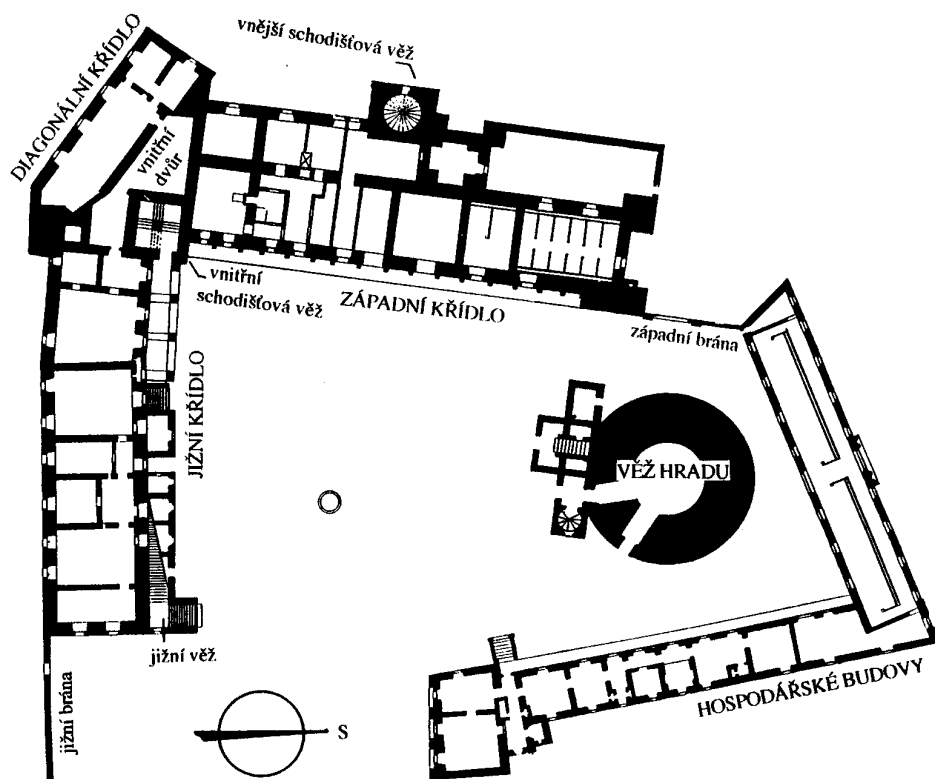
10: Kirche der Erhebung des hl. Kreuzes in Pyšely, teilweise enthülltes Portal in der Nordwand des Schiffes. Lichtbild P. Kroupa.

STAVEBNÍ VÝVOJ BŘECLAVSKÉHO ZÁMKU

DAGMAR ČERNOUŠKOVÁ,
PAVEL BORSKÝ, KAREL MARÁZ

Objekt zámku je situován v severozápadní části Břelavi při Mlýnském náhonu mezi slepými rameny řeky Dyje. Dispozici ve tvaru písmene „L“ tvoří dvě dvoupatrová křídla. K jihozápadnímu vrcholu dispozice přiléhá z vnější strany přízemní jednotraktové diagonální křídlo. Jižní (vstupní) křídlo je jednotraktové. Průčelí do nádvoří má v přízemí zčásti otevřenou a částečně slepou arkádu, v patře je arkádová lodžie. Západní křídlo je dvoutraktové a k jeho západní straně přiléhá vnější schodišťová věž. Na nádvořním průčelí je po celé délce v patře vyložena na krakorcích arkádová lodžie. Obě křídla spojuje vnitřní schodišťová věž.

Stavebně historický průzkum zámku, provedený v březnu až květnu 1993, značně upřesnil a doplnil výsledky dosud jediné stavební analýzy objektu z roku 1978.¹⁾ Podle publikovaných závěrů²⁾ vznikl zámek ve dvou po sobě následujících stavebních etapách v poslední čtvrtině 16. století. Současný vzhled stavby pak udala stavební fáze z počátku 19. století provedená v romantizujícím novogotickém duchu. L. Nechvátalem je do první renesanční stavební etapy řazeno západní křídlo s vnitřní schodišťovou věží při průčelí, na níž navazuje lodžie vyložená na masivních krakorcích. Stavebníkem tohoto křídla měl být Jan mladší ze Žerotína. Jeho syn Ladislav Velen měl v další renesanční fázi přistavět kolmé jižní křídlo opatřené arkádou na pilířích. Dispozice ve tvaru písmene „L“ měla být

Obr. 1: Půdorysné schéma zámku (dle Augusta Prokopa)